Ruşen Eşref Ünaydın'ın Hatıralarında Galatasaray

Mehmet Pınar[*] - Şeyma Arvas[**]

Giriş

19. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'de başlayan futbol, bütün dünyaya yayılarak İngilizler kanalıyla Osmanlı coğrafyasına intikal etmişti. Özellikle İstanbul ve İzmir'de İngiliz ve Fransız ailelerinin çabalarıyla gelişmeye başladı. Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid dönemine rastlayan spor kulüpleri ve futbolun gelişimi, çok sancılı dönemlerden geçti. Kulüp kurmanın zorluğunun yanında, topluca sportif faaliyetlerinin yasaklandığı bu dönemde İngiliz kulüpleri, bu boşluğu iyi değerlendirdi. İngiliz kulüpleri bünyesinde Ermeni özellikle de Rum gençleri bu ortamdan mümkün mertebe faydalandılar. Türk gençleri, rejimin pratikleri nedeniyle kulüp bazlı hareket etmek yerine bireysel olarak bu faaliyetlerin içerisinde yer almaya başladılar.

İngiliz donanmasına bağlı gemilerin İstanbul takımlarıyla sürekli maç yapması, Osmanlı toplumunda futbola yönelik ilgiyi arttırdı. 1900 yılında HMS Salamander gemisinin İstanbul'da üst üste 10 maç yapması, futbol merakını zirveye taşıdı. Aynı tarihlerde Robert Koleji'nde öğretmenlik yapan Reşat Danyal tarafından Türkiye'nin ilk futbol takımı Black Stocking (Siyah Çoraplılar) kuruldu. Takımın renkleri kırmızı-beyaz olmasına karşın çorapları siyah olduğundan bu ismi kullanmayı tercih etti. Takımın Rum takımıyla maç yapması, 1897'de II.Abdülhamid'e yönelik suikast hazırlığı içinde olma olayıyla ilişkilendirilmesi takibata uğramalarına sonra da kapatılmalarına yol açtı[1]. Bu ilgi, Mekteb-i Sultani'de amatörce başlayan faaliyetlerle pratiğe

* Prof. Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Van/TÜRKİYE, mehmetpinar@yyu.edu.tr https://orcid.org/0000-0001-5416-5220
DOI: 10.37879/978-975-17-6294-8.2025.439

** Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Öğrencisi, Ankara/TÜRKİYE, seymaarvas.696@gmail.com https://orcid.org/0000-0002-5738-8136
DOI: 10.37879/978-975-17-6294-8.2025.439

1 Melih Şabanoğlu, *Kuruluş: Mekteb-i Sultani'den Galatasaray Spor Kulubü'ne Türkiye'de Futbolun Erken Çağı (1904-1907),* Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 23-26.

döküldü. Öğrencilerin ders aralarında büyük zorluklarla okul bahçesinde oynadıkları maçlar, zamanla profesyonel bir çizgide Galatasaray Kulübü'ne evrildi. Bu bağlamda Türkiye'de modern spor faaliyetlerini uygulayan okulların başında Galatasaray Sultanisi geldi. II. Abdülhamid döneminde spora yönelik oluşturulan baskı, İttihat ve Terakki döneminde daha serbest bir yapıya büründü. İttihat ve Terakki, kendi zihin dünyasına yönelik yapılanmada zinde bir gençlik oluşturmak için izcilik, jimnastik ve futbola önem verdi.

Bu çalışmamızda amacımız Ruşen Eşref Ünaydın'ın gözünden Galatasaray ekolünün tarihsel süreçte yüklendiği milli misyonu, istibdat döneminden Meşrutiyet dönemine geçişteki değişimleri incelemek ve siyaset kurumu ile kurduğu ilişki biçimini ve aldığı tavrı irdelemektir.

Ruşen Eşref Ünaydın'ın Kısa Hayat Hikâyesi

Ruşen Eşref Ünaydın[2], 18 Mart 1892 yılında İstanbul'da doğdu. Babası aslen Sivaslı, Gülhane Mektep, Askeri Tıbbiye Mektebi ve Seririyatı Emraz-ı Cildiye ve Zühreviye Profesör Mustafa Eşref Bey, annesi ise Safvet Hanımdır[3]. Aile aslen Malatyalı olup Türktür[4]. Henüz dört beş yaşlarında iken annesi vereme yakalanarak vefat etti. Babası Mustafa Eşref Bey, ihtisas için Berlin'e gidince amcası Tevfik Paşa'nın yanında kalmaya başladı[5]. İlk ve orta öğrenimini Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde tamamladıktan sonra 1911 yılında Dârülfünun Edebiyat Fakültesi'ne girdi[6].

1911-1920 yılları arasında Galatasaray Lisesinde, Askeri Baytar Mektebi Ali'de, Dârülmuallimin-i Aliye'de Türkçe ve Fransızca dil ve edebiyat öğretmenliği yaptı. Aynı yıllarda İstanbul'da Rus, İngiliz, Alman liselerinde ve Robert Kolejinde Türkçe öğretmenliği görevlerinde bulundu[7]. Türkçeye olan ilgisi bu dönemde başladı.

2 1934 yılında soyadı kanunun çıkması üzerine Mustafa Kemal Atatürk kendisine "Ünaydın" soyadını vermiştir.

3 TBMM Arşivi Ruşen Eşref Tercüme-i Hal Dosyası, No. 442. Yabancı arşiv kayıtlarında Ruşen Eşref'in doğum tarihi 1893 olarak geçmektedir (United Kingdom (İngiliz) National Arşive Foreign Office (FO), 424.282.)

4 Uluğ İğdemir, "Ruşen Eşref Ünaydın, 1892-1959", *Belleten,* C 23, S. 92, Ankara 1959, s. 630.

5 Necat Birinci, *Ruşen Eşref Ünaydın,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 2.

6 Nuri Sağlam, "Ruşen Eşref Ünaydın (1892-1959)", *TDV İslam Ansiklopedisi,* C 42, s. 336-337.

7 United Kingdom (İngiliz) National Arşive Foreign Office (FO), 424.282-27; İğdemir, agm., s. 630.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasından birkaç ay sonra Tasviri Efkâr gazetesinin muhabiri olarak Mustafa Kemal Paşa'nın talimatıyla Sivas'a gitti[8]. 1920 yılının sonlarında Millî Mücadele'ye katılmak üzere Ankara'ya geçti. Millî Mücadele'ye ilk katılanlar arasında yer aldı[9]. I. İnönü zaferinden sonra Londra Konferansı'na gönderilen murahhas heyette matbuat müşaviri olarak görevlendirildi[10]. 1921'den sonra Hâkimiyet-i Milliye'nin savaş muhabiri olarak batı cephesinde bulundu. Bu dönemde yazdığı yazıları, Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayınladı[11]. Buhara Sefaret Başkâtipliği yapan Ruşen Eşref, 1923 yılında Afyonkarahisar Milletvekili olarak meclise girdi[12]. Lozan Görüşmelerine basın müşaviri olarak katıldı[13].1923-1933 yılları arasında üyesi bulunduğu TBMM'de Riyaset Divanı Kâtipliği, Maarif Encümeni Mazbata Muharrirliği ve Hariciye Encümeni üyeliği yaptı. Ayrıca milletvekilliği yaptığı sırada 1928'te Dil Encümeni Üyeliği ve 1932'de ise Türk Dili Tetkik Cemiyeti Umumi Kâtipliği yaptı[14]. Aynı yıl yapılan I. Türk Dil Kurultayı'nda[15] ve Millî Mücadele'de aktif rol aldığı gibi, Cumhuriyet'in inşasında da önemli misyon yüklendi.

Ruşen Eşref, kariyer hayatı boyunca önemli pozisyonlarda bulundu. En önemlilerinden biri, 1930'da Atina'da toplanan ilk Balkan Cemiyeti konferansına katılan Türk Murahhas Heyeti üyeleri arasında yer almasıydı[16]. Aynı yıl Balkan Cemiyetinin Türk Kısmı Genel Sekreterliğine getirildi. 1931'de İstanbul'da toplanan ve son oturumunu Ankara'da Büyük Millet Meclisinde Atatürk'ün huzurunda yapan İkinci Balkan Konferansı'nın Umumi Kâtibi oldu[17].

Ayrıca 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin en genç üyesi olarak Kurucu Genel Sekreterliği'ne getirildi. Eylül 1932'de İstanbul'da Dolmabahçe sarayında toplanan ilk Dil Kurultayı'na Türk Dili Tetkik Cemiyeti Umumi Kâtibi seçildi[18]. 1933'te Riyaset-i Cumhur Umumi Kâtibi tayin edilmesi

8 Nuri Sağlam, *Ruşen Eşref Ünaydın,* Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, s. 36.
9 United Kingdom (İngiliz) National Arşive Foreign Office (FO), 424.282-27.
10 *TBMM Albümü,* C 1, 1920-1950.
11 Birinci, *age.,* s. 4.
12 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Dışişleri Diplomatik Arşiv, 534/37338.149774.8.
13 İğdemir, agm., s. 631.
14 Birinci, *age.,* s. 4.
15 United Kingdom (İngiliz) National Arşive Foreign Office (FO), 424.282-28.
16 United Kingdom (İngiliz) National Arşive Foreign Office (FO), 424.282-28.
17 İğdemir, agm., s. 632.
18 *Türk Dili Tetkik Cemiyeti Bülteni,* Türk Dil Kurumu, Ankara 1933, s. 6.

üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeliğinden ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti Umumi Kâtipliği'nden ayrıldı[19]. Milletvekilliği görevi sona erince 1933'te Cumhurbaşkanlığı Umumi Kâtipliği'ne atandı[20]. Kısa süren bu görevin ardından sırasıyla 1934 yılında Tiran Büyük Elçiliği'nde[21], 1934-1939 yılları arası Atina Birinci Sınıf Elçiliğinde[22], 1939-1943 yılları arasında Budapeşte,[23] 1943-1944 yılları arasında Roma,[24] 1944-1945 yılları arasında Londra,[25] 1945-1952 yılları arasında Atina Büyükelçiliklerinde bulundu[26]. 9 Eylül 1952'de de emekliye sevk edildi. Bu süreçten sonra geçmiş yıllarda yazdığı eserlerini yeniden 1956 yılında Türk Dili dergisinde yayımlamaya başladı. Aynı yıl Galatasaray Futbol Kulübü'nün kuruluşunun 50. Yıldönümünde katkılarından dolayı kendisine altın madalya verildi[27].

Ruşen Eşref, hayatı boyunca birçok kıymetli eseri, Türk edebiyat dünyasına kazandırdı[28]. Bir yandan öğretmenliğe devam ederken bir yandan da Tedrisat Mecmuası, Servet-i Fünun ve Donanma mecmualarında yazılar kaleme aldı. İlk yazıları Tevfik Fikret'in teşvikiyle Servet-i Fünûn'da yayımlanan Ruşen Eşref, tarihi konulardan günün sosyal meselelerine, hikâyeden mensur şiire, denemeden tiyatroya kadar çeşitli edebî türlerde eser vermekle birlikte daha çok röportajlarıyla ün kazandı. Bunların başında önce "Edebî Ziyaretler ve Mülâkatlar" başlığıyla yayımlandı[29]. 1918 yılında dönemin ünlü sanatkâr ve fikir adamlarıyla gerçekleştirdiği ve Diyorlar ki adıyla kitaplaştırdığı edebî röportajlarıyla Türk edebiyatında yeni bir çığır açtı[30].

19 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BCA).30.10/74.490.11.

20 United Kingdom (İngiliz) National Arşive Foreign Office (FO), 424.282-28.

21 BCA, *30.18.1.2 /43.15. 6. Bu görevlendirilmesinde Recep Peker ile yaşadığı tartışmanın sonucunda siyasi bir ceza olarak verildiği öne sürüldü.* (United Kingdom (İngiliz) National Arşive Foreign Office (FO), 424.282-28.)

22 BCA, 30.18.1.2 /48.70.13; Vakit,11 Ekim 1945; Ulus, 11 Ekim 1945.

23 Dışişleri Diplomatik Arşiv, 534 /37338.149774.8; Cumhuriyet, 30 Temmuz 1943.

24 Dışişleri Diplomatik Arşiv, *534/37338.149774.8.*

25 BCA, *30.18.1.2 /105.20.6; Ulus, 4 Nisan 1944. Bu göreve Rauf Orbay'ın yerine atanmıştı. (Feridun Cemal Erkin, Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar, I, TTK, Ankara1987,s.144.)*

26 BCA, 30.18.1.2 /109. 60.1.

27 *Cumhuriyet,* 15 Mart 1956.

28 Ünaydın'ın diplomatik hizmetlerinin yanında, Topkapı arşivinden çıkarılıp yurtdışında satışa konulmuş iki yüz civarında belgeyi Atina'da satın alarak 1956 yılında Topkapı arşivine bağışlamıştır. (*Ruşen Eşref Ünaydın Arşivi,* Topkapı Müzesi Yayınları, İstanbul 1958.)

29 Nuri Sağlam, Ruşen Eşref Ünaydın Hayatı ve Eserleri,(Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 336.

30 İğdemir, agm., s. 631.

Yeni Mecmua'nın "Çanakkale Nüsha-i Fevkalâde"sinde yayımladığı "Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülâkat" adlı röportajıyla Mustafa Kemal'i ilk defa Türk okuyucusuna tanıttı. Cumhuriyet devri hatipleri arasında sayılan, büyük bir gözlemci ve tasvir ustası olan Ruşen Eşref, seyahat ettiği yerlerin sadece dış görünüşlerini anlatmakla kalmayarak onları aynı zamanda tarihî ve estetik hüviyetleri içinde de canlandırmaya çalıştı. Onun Millî Mücadele yıllarında kaleme aldığı yazıları, milli duyguları tarihî atmosfer içinde ve büyük bir heyecanla işleyen Türk edebiyatının en dikkate değer örneklerini meydana getirdi[31].

Ruşen Eşref, Mustafa Kemal Paşa ile Çanakkale muzafferiyeti üzerine yaptığı ilk mülakattan sonra, Paşa'nın Akaretler'deki 76 numaralı evine çok sık giderek onunla özel sohbetlerde bulundu. Bu sohbetlerden edindiği bilgilerle "Atatürk'ü Özleyiş-Hatıralar"[32] adlı eserini yazdı. Bu eserinde Mustafa Kemal Paşa'nın gerçekleştirdiği inkılapların önceden düşünülmüş ve planlanmış olduğunu gösteren birçok detaya yer verdi.

Ruşen Eşref Ünaydın'ın Hatıralarında Galatasaray

Galatasaray tarihinin önemli şahsiyetlerinden ve kulübün 11 numaralı üyesi olan Ruşen Eşref Ünaydın'ın hatıraları özelde Galatasaray ve genelde de Türk spor tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Ruşen Eşref, hatıralarını kaleme alırken Galatasaray Sultanisinden Galatasaray Spor Kulübünün kuruluş sürecini, bir bütün şeklinde kaleme alır. Galatasaray Kulübünün bütüncül olarak hatıralarını sunmanın yersiz ve gereksiz olduğunu düşünerek yaşadığı önemli olayları anlatmayı daha uygun bulur. Bu çalışmanın ileriki süreçlerde yazılacak tam teşekküllü çalışmalara ışık tutacağı inancını korur. Bütün spor dallarıyla ilgili bilgi aktarımında bulunmasına karşın daha çok futbol alanına yoğunlaşır.

Ruşen Eşref, Galatasaray'ın kuruluşundan tarihsel süreç içerisinde gelişim süreçlerini irdelemek yerine Galatasaray misyonuyla ilgili tanıklık ettiği önemli anekdotlar vermeyi daha mantıklı bulur. Galatasaray ekolünün gelişim sürecini üç döneme ayırır. Sultaninin kuruluşuyla sporun gelişimini paralel bir merkezden ele alır. Okul merkezli gelişen spor faaliyetlerine vurgu yapar. 1868'den 1879'a kadar olan zaman dilimini Prehistoriaque dönemi olarak adlandırarak belirsizlik evresi tanımlaması dikkat çeker. Baskıların yoğun olduğu bu dönemde güreş ve barfiksin ön plana çıkması üzerinde

31 Sağlam, *agt.*, s.336.

32 Ruşen Eşref Ünaydın, *Atatürkü Özleyiş ve Hatıralar*, Ankara 1957, s.57.

durur. Arhaique olarak isimlendirdiği ikinci evreyi özellikle jimnastik alanındaki gelişmelere yer verir. Ona göre jimnastik sahasında millileşme bu dönemde öne çıkar. Jimnastik Hocası Faik Üstünidman (Hace-i evvel) etkisiyle kulüp, Fransız misyonundan sıyrılmaya başlar[33]. "Faik Bey'in bizlere bakışında Gülliver'in Lillipütlere nazar edişi gibi titreten, hem sempatik gelen bir üstad kurumu vardı. Cezasız bağırtısı, çağırtısı bizlere yağmursuz, yıldırımsız gök gürlemesi gibi gelirdi."[34] Ona göre Batı usullerinin hâkim olduğu, fakat Türkçülük anlayışının merkeze alındığı yeni bir süreçtir. Türkçülüğe karşın jimnastik terminolojisi, Fransızcanın etkisinden kurtulamadı. Faik Üstünidman baş herkül, yetiştirdiği Selim Sırrı Tarzan ve Rıza Tevfik, iki ayrı herküldü. Yetiştirdiği Ali Rana Tarhan, kolu zor bükülür, yüz kiloluk gülleyi dik tutan bir arslandı. Ruşen Eşref, bu dönemde birlikte okuduğu kişileri şu şekilde tasvir eder. Seyit Haşim, yüz kiloluk güllenin altında "Pon köprüsü" yapmasına imrenilen bir ayrı kuvvet kaynağı idi. Barfikste Kamil, trapezde Daniş, paralelde Reşat Şirvani, Küçük Ali Tamay, Faik Bey, 333 Şevki Ege, 147 Selahaddin Arduman, Tahsin Nahid. Meşrutiyet döneminde Tevfik Fikret'in müdür olmasıyla birlikte Faik Üstünidman görevden ayrılır. Onun yerine Mazhar Kazancı gelir. Kendisinden önceki dönemlerden farkı, jimnastikte kullanılan aletlerin ikinci plana atılmasıydı. Bu dönemin en karakteristik özelliği, jimnastikte Faik Üstünidman devrinden Selim Sırrı Tarcan'ın İsveç usulüne, bireycilikten toplumculuğa, pazıcılıktan (güçten) rasyonel beden terbiyesine geçiş devridir. Bireyselcilik yerine toplumsalcılığa sosyal dayanışmaya dönüşümün adıydı. Modern beden eğitiminin ön plana çıkarıldığı bir süreçtir.[35] Fiziksel kuvvetten kollektif aklın tekniğin ön plana çıkarıldığı bir evredir. Alman ve İsveç modelinin önde olduğu bir döneme girildi.

Ruşen Eşref, son evreyi ise Classique dönemi olarak tabir eder. Bu son dönemi, eğitim ile sporun iç içe geçtiği bir dönem olarak değerlendirir. Kendisi de bu dönemde ekolün jimnastik kulübünde yer aldığı gibi, mezkûr spor ile ilgili ayrıntılara yer verir. Selim Sırrı Tarcan ve Rıza Tevfik'i bu alanın "Herkülleri" olarak nitelendirir. Ona göre Galatasaray'ın mazisi eskilere dayanmasına karşın en verimli dönemi 1900-1911 arasıdır. İstibdat ve Meşrutiyet'i içine alan bu süreç, Galatasaray açısından bir kırılma dönemidir. İstibdat devrinde

33 Kırk yıl Mekteb-i Sultani'de jimnastik dersleri verdi. (Şabanoğlu, *age*, s.33.)

34 Ruşen Eşref Ünaydın, *Galatasaray ve Futbol Hatıralar,* Yenilik Basımevi, İstanbul 1957, s. 18.

35 Ünaydın, *age.,* s. 24.

Galatasaray Kulübünün kuruluşunu bir ironi olarak değerlendirdiği gibi, Meşrutiyet'in hürriyet havasının doğuşunun bir işareti olarak da yorumlar. O, spor ve siyasetin kendi iç dinamikleri açısından etkileşim içinde olduğu konusunda bir tavır benimser. Galatasaray tarihi açısından istibdat dönemini tahta, Meşrutiyet dönemini taş devri olarak nitelendirir. Ona göre tahta devri, istibdatın son döneminde sultanide çıkan yangınla sona erer. Taş devri, I. Meşrutiyet'in ilk dönemlerinde sultaninin yeniden inşa edilmesiyle başlar. Taş devrinin karakteristik özelliğini ve tahta devrinden farklı olan yönünü, Galatasaray misyonunun/kulübün yabancı etkisinden kurtuluşu olarak görür. Bu dönemde yönetim, yabancı etkisinden kurtularak millileşme sürecine girer. Ekolünün yapısının değişerek idari kadronun yabancı etkisinden kurtulmasını/Türkleşmesini önemser. Ona göre ekol bu süreçte Türk şiirine, nesrine Ahmet Haşim'i, Hamdullah Suphi'yi, Abdülhak Şinasi Hisar'ı, Refik Halit Karay'ı, Emin Bülent'i, İzzet Melih Devrim'i, Halit Fahri Ozansoy, Tahsin Nahid'i, Yahya Saim'i; Türk eleştirmenliğe ve tiyatrosuna Müfit Ratip ve Nurullah Ataç'ı; Türk felsefesine Mehmet İzzet'i; Türk resmine İbrahim Feyhaman ve Namık İsmail'i; Türk basınına Necmeddin Sadak, Şükrü Kaya, Şükrü Baban, Refii Cevat Ulunay, Sermet Muhtar, Abidin Daver'i; Türk tiyatrosuna Şadi Bican, Burhanettin Tepsi'yi kazandırır[36]. Ekol, Abdurrahman Şeref Bey gibi, öngörüleri kuvvetli bir başkanı olmasına karşın siyasetin ürettiği dinamiklere göre pratiklerini ortaya koyar. İstibdat döneminin baskıları altında çok fazla faaliyet ortaya koyamamasına karşın bu dönemde futbol emekleme döneminden sıyrılmaya başlar. O, bu dönemi, kulübün farklı dallarda spor etkinliklerini daha profesyonel alana yönelme açısından milat olarak okur. Jimnastikten futbola geçiş dönemi olarak tabir ettiği bu dönemde Galatasaray Futbol Kulübü ile ilgili derinlemesine analizler yapar.

Bu süreçte kurulan Union Kulübü vasıtasıyla da futbol dışında atletizm, beden eğitimi alanlarında modern bir ilerleme kaydedilir[37]. Bütün bu faaliyetler için stada ihtiyaç olduğundan Union Kulübü yetkilileri, hükümet nezdinde girişimde bulunurlar[38]. Buna paralel şekilde Galatasaray da yeni dönemde

36 1900 öncesi ise lise, Tevfik Fikret, Ahmet Hikmet, Saffet Ziya, Abdurahman Şeref, Cevvat Çobanlı, Selim Sırrı Tarcan, Faik Üstünidman, Rıza Tevfik'i yetiştirir. (Ünaydın, *age.,* s.9.)

37 Union Kulübü İngiliz ve Türk adamları tarafından kuruldu. Kurucusu James La Fontanie idi. Bir kulüpten ziyade İstanbul Futbol Liginin kurucusu olarak hareket etti. (Şabanoğlu, *age.,* s.142.)

38 Cemil Topuzlu, *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım,* Haz: Cemalettin Topuzlu, Topuzlu Yayınları, İstanbul 2002,s.93.

farklı spor dallarına yönelerek skatıng patentli hokey sporunda birinciliği elde eder. Ruşen Eşref'e göre jimnastik sporunda modernleşme dönemine girilir. Tevfik Fikret döneminde tenis kordu yapılarak bu spor dalında da gelişme sağlanır. O dönemde Galatasaray dışında tenis sporu ile uğraşan herhangi bir kulüp yoktu. Robenson Ahmet'in çabalarıyla izcilik sahasında gelişme sağlanır. Kemal Niyazi'nin öncülüğünde yelken sporu kulübün bünyesine alınır.

Ruşen Eşref, farklı spor dallarının gelişimiyle ilgili bilgilendirmede bulunurken daha çok futbolun gelişim seyrine odaklanır. Kulübün futbol sahasında gelişiminin üç sacayağı olduğunu savunur: Sultani içi, sultani dışı ve lig. Kulübün futbolda pratikte sınırlarını, Anadolu Yakası Çağı ve Rumeli Yakası Çağı diye ikiye ayırır. Rumeli Yakası Çağı, Taksim Kışlası Talimhanesi'nden başlar, Kurtuluş, Hürriyet-i Ebediye, Bebek tepesi ve Büyükdere çayırına kadar uzanır. Anadolu Yakası Çağı, Haydarpaşa çayırından başlar. Bu dönemi Epique dönemi olarak adlandırır. Antrenmanlar, Göksu'dan Beykoz çayırına uzanır. Maçlar, Papazın Bağı ve Kuşdili'nde oynanır[39].

Ruşen Eşref, kulübün futbolda faaliyet alanının sınırlarını tespitinden sonra lisede okurken futbolun gelişim seyriyle ilgili değerli bilgiler aktarır. 1900'li yıllarda liseye girdiğinde topun var olduğunu, Asım Tevfik Sonumut'un aktarımlardan 1899'dan beri topun kullanıldığını ifade eder. Ona göre Galatasaray'a ilk topu, Galatasaray Lisesi, yönetiminde yer alan Bedri Bey,[40] Frerler Okulu'ndan getirmişti. Lisenin bahçesinde top oynanmasına çok sıcak bakılmaz, sürekli kazalar yaşanırdı. Lisenin bahçesinde top oynanırken Müdür Abdurrahman Şeref Bey'in odasının camları kırılırdı. Bunun yanında ilk dönemlerde birçok zorlukla karşı karşıya kalındı. Pompa olmadığından top sınıfların bir araya gelmesiyle ağızla hava üfleyerek şişirilirdi. Pençeleri yuvarlak, kalkan balığı çivileri gibi, yüksek düğmeli, burunları buldog başları gibi yassı ayakkabılar, İngiltere'den getirildi. İstanbul Beyoğlu'nda Beker ve Hayden mağazalarında ve Galata'daki İngiliz Kooperatifinde seksen kuruşa satılırdı[41]. Ali Sami Yen, sultanin bahçesinde topu ortaya atarak bilinçsizce

39 Ünaydın, *age,* s.31.

40 Refik Cevdet Kalpakçıoğlu'nun arşivinde maçların ilk defa Müdür İsmail Bey zamanında 1880-1895 arasında oynandığı notu düşüldü. (Şabanoğlu, *age.,* s.24. Daver'e göre de ilk defa topu Robenson kardeşler getirmişti. (Abidin Daver, "Bizde Futbol Nasıl Başladı", *Türkspor,* 7 Teşrinisani 1929.)

41 Ünaydın, *age.,* s.10.

herkesin peşinde koştuğu amatörce oynanan oyun olarak anlattı[42]. Sultani bahçesinde başlayan futbol zamanla profesyonel bir kimlik kazanmaya başladı.

Ruşen Eşref'e göre lise bahçesinden profesyonel evreye intikal eden Galatasaray'da o dönemde birinci kurda oynayanlar Ali Sami Yen, Asım Tevfik Sonumut, Refik Cevdet Kalpakçıoğlu, Bekir Bircan, Celal İbrahim, Nikolof, Küçük Ali Tamay, Cavalı Abdülmuttalip, Karadağlı Milo Bakiç[43], Abdurrahman Robenson[44], kardeşi kaleci Ahmet Robenson'du. Kaptan Bülent aynı zamanda şairdi. Mustafa Kemal Paşa, kendisinin "Kin" adlı şiirini beğeni ile okurdu. Ali Sami Yen, futboldaki yeteneğinin yanında babası Şemsettin Sami'den aldığı eğitimle Galatasaray'ın kurumsal bir kimlik kazanmasında önemli rol oynadı. O, kurucu Başkan Ali Sami Yen'i kulübe Batılı bir metod ve disiplin getirdiğinden takdir etti. Futbolcuların sporcu kimliğinin yanında farklı yönlerini de ele aldı. Bu futbolculardan Küçük Ali Tamay, hem jimnastikçi hem de futbolcu olduğundan diğerlerinden farklıydı.

Ruşen Eşref, kulübün 1905 yılında resmi kuruluşundan sonra şehre açıldığını, lisenin dar kalıplarından çıkarak (Abdurrahman Şeref Bey'in okulda top oynamayı yasakladığı dönemler) profesyonel bir çizgiye evrildiğini savundu. Şişli'de, Bulgar hastanesinin karşısında Rüzgârlı tepede, Tatavla sırtlarında, Taksim'de Talimhane meydanında çoğunlukla Rum kulüpleriyle karşılaşmalara çıktı. Ona göre kulübün profesyonel manada görünürlüğünün/gelişiminin yanında oyunculardada büyük bir değişim baş gösterdi. Tek kaleye şut çekmek, penaltı eksersizleri vb kombinezonlar denemeye başladılar. Penaltı, korner, ofsayt gibi terimler yavaş yavaş literatürde sıklıkla kullanılmaya başlandı[45]. Kulübün gelişimin yanında bu dönemde ortaya çıkan en büyük problem saray hafiyelerin sokakta, sahada, lokalde futbolcuları sürekli izleyerek rapor hazırlamasıydı. Futbolcuların soyunması, seyircilerin toplu bir

42 Fethi İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Spor Tarihi,* İstanbul 1955,s.13. Ali Sami Yen, Galatasaray'da 1905-1918 arası 13 yıl, 1925'te 1 yıl olmak üzere 14 yıl başkanlık yaptı.1923 yılında kurulan Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı'nın kurucuları arasında yer aldı. (Cem Ertuğrul, *Galatasaray Tarihi,* İstanbul 2013, s.14.)

43 Milo Bakiç, Galatasaray'ın ilk yabancı futbolcusuydu. (Şabanoğlu, *age.*,s.178.) Ruşen Eşref, Milo Bakiç'in Balkan Savaşlarında Karadağ ordusunda yer alırken Osmanlı'ya karşı savaşırken öldüğünü öne sürdü. (Ünaydın, *age.,*s.11.)

44 I. Dünya Savaşı'nda şehit düştü. (Ünaydın, *age.,*s.12.)

45 Ünaydın, Galatasaray ve Futbol Hatıralar, s. 47. Futbolun dışında İstanbul'da öne çıkan etkinlikler arasında kriket ve tenis öne çıktı. Çoğunlukla İngilizler arasında yaygın olan bu etkinlikler daha çok görsel kabul görmeye yönelikti. (Ünaydın, *age.,* s.95.)

şekilde antrenmanları izlemesi büyük bir sorundu. Tel örgülere püskül bağlayarak soyunup-giyinilen süreçler yaşandı. Mart ayında çayırlar, Hazine-i Hassa yararına büyüsünler diye antrenmanlar yasaklanırdı. Uymayanlara bekçiler sopalarla müdahale ederdi[46]. Bu yasakların baskısının hissedildiği 1908 yılında Galatasaray-Kadıköy maçında rakip takımı 3-1 yenmesine karşın Ali Sami Yen'in ayağı kırıldığından bir daha profesyonel olarak futbol oynayamadı. Lig birincisinin yenilmesine rağmen Galatasaraylı futbolcuların maçtan sonra duş almadan mezarlıkta giyinerek liseye dönmesi ilginç manzaralardan biriydi. Bu galibiyetin kutlamaları sırasında ellerindeki topun bomba olduğu ihbarıyla futbolcuların bir kısmı, Yıldız Sarayına götürülüp sorguya çekildiler. Serbest bırakılmalarına karşın Kuşdili ve Papazınbağı çayırları tüm mevsim Galatasaraylılara yasaklandı[47]. Ruşen Eşref, Galatasaray Kulübünün/futbolcularının karşılaştığı en büyük zorluğu istibdat rejimi ve yabancı nüfuzun baskınlığını gördü. Rejime karşı duruş geliştirmede inkılapçı diye nitelendirdiği Tevfik Fikret'i takdir etmekten geri durmadı.

Ruşen Eşref, Galatasaray tarihi hakkında bilgi verirken Fenerbahçe'nin kuruluşunu çok farklı bir pencereden ele aldı. Galatasaray'ın Fenerbahçe'yi doğurduğunu, Cumhuriyet Halk Partisi'nden Demokrat Parti'nin ortaya çıkışına benzetti. Üçüncü Türk kulübü olan Altınordu kulübünün kuruluşunu da Demokrat Parti'den Hürriyet Parti'nin kopmasına benzetti[48]. Her ne kadar Fenerbahçe'yi Galatasaray'dan kopmuş birtakım olarak nitelendirse de iki takım arasında karşılaştırma yapmaktan geri durmadı. "Galatasaray bir mektepti, bir kültür ocağı, onun kendine göre bir geleneği, daha yekpare tutumlu bir seviyesi, bir çevresi vardı, Şehir ona kolay sokulamazdı! Günün siyaseti, partinin tutması gibi şeyler ona pek işlemezdi. Yeni doğan kardeş (Fenerbahçe) ise bir semtti. Doğrudan doğruya şehirden bir parça. O şehirden her çevre ile daha kolay ve girgin temas edebilirdi. Şehir ona daha çabuk sokulabilir ve katılabilirdi. İttihat ve Terakki, mektepten, ocaktan çok semti, yani şehri ve her seviyeden bir kümeyi tuttu." Fenerbahçe'nin kısa sürede gelişmesini/genişlemesini şehirli olmasına, istibdat dönemin baskılarını üzerinde çok fazla hissetmemesine, hürriyet döneminin özgür ortamından faydalanmasına bağladı. Galatasaray'ın ise istibdat döneminin çilesini çektiği hatırlatmasında bulundu. Sonrasında iki takımı İngiltere'deki Oxford ve

46 Ünaydın, *age.* ,s.80.

47 Ünaydın, *age.,* s.108. Galatasaray'ın dışında Siyah Çoraplılar futbol takımına da yasaklar getirildi. (Şabanoğlu, *age.,* s.48.)

48 Sünnilikten Şiiliğin çıkışına da benzetti. (Ünaydın, Galatasaray ve Futbol Hatıralar, s.119.)

Cambrige benzetti[49]. Galatasaray'ı bir futbol kulübünden/takımından daha çok partiler üstü bir ekolün/misyonun taşıyıcısı olarak gördü. Siyasetin ürettiği şartların takımların gelişimini etkilediğini savundu.

Ruşen Eşref, kulüp ve futbolcuların değişiminin yanında kulübün ilk renkleri ile de ilgili bilgiler verdi. Lisede okuyan Mahir Sabri'nin aktarımına göre ilk renkler bayrak rengi olan kırmızı-beyazdı[50]. Sonradan Taksim'de Talimhane'de Tatavlalı oyuncularla Galatasaraylıların birlikte yaptığı antrenmana Galatasaraylıların göğüslerinde üç sarı ve kiraz büyüklüğünde yuvarlak, uçları siyah şeritli, kırmızı çuha pantolonlarla çıktığı görüldü[51]. İlk maça çıktıklarında ise üzerlerinde koyu lacivert ve sarı renkler vardı. Sarı-kırmızı rengi içeren formalarını ilk defa Akdeniz İngiliz Kravazörlerinden Bahram'a (Barnam) karşı oynanan maçta giydiler[52]. O, bu gözlemlerini paylaşırken talimhanede izlediği antrenmanların bir oyun havasında olmasına karşın istibdat dönemine yönelik bir hürriyet evresinin esintilerinin olduğunu geç fark ettiklerini dile getirdi. *Güneşin doğmasını hazırlayacak tanın ilk ağartıları*. Galatasaray'ın yabancı etkisinden kurtulup, göçmenliği, Yörüklüğü ön plana çıkarıp tam anlamıyla bir Türk takımı olacak mı sorusunu sürekli sorguladı. İstanbul'da futbol oynayan Moda ve Kadıköy Kulüplerinde İngilizlerin yetiştirdiği Rumların oynadığını paylaştı. Ona göre Kadıköy Kulübünde Toto, Kimon, Miço, Tahta Perde Aleko, Demirci Vlamiler oynadı. Burada oynayan Türk futbolcular Hasan, Fuat Kayacan Bey'di. Kulübün Kurucu Başkanı İngiliz Ceyms Lafontendi[53]. Tüccar/komisyoncu olan mezkûr şahıs, İstanbul'da futbolun gelişiminde önemli rol oynadı[54]. Ortağı yine bir İngiliz olan Horace Armitage (Orest)'di. İngilizlerin gerçek kulübü Moda idi. Kaleci Sofyanas, Botasis gibi oyuncuları vardı. Moda

49 Ünaydın, *age.,* s.121.

50 Kırmızı-beyaz formayla ilk çıktığı maçta Kadıköy Frerler takımını 2-0 yenmişti. (M. Ali Oral, *Türkiye Futbol Tarihi 1890-1912, I*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1954, s. 46.

51 Galatasaray'ın forma rengi değişikliğine gitmesindeki en büyük sebebin hafiyelerin baskısından/dikkatinden kurtulmak olduğu iddia edildi. (Ertuğrul, *age.,* s.10.)

52 Ali Oraloğlu, *Galatasaray Arşivi,* Haz: İzzettin Çalışlar, Galatasaray Eğitim Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s.110. Bu üniformaların (gömlek) bir kısmını Ali Sami Yen'in özverileriyle kız kardeşi dikti. Bir kısmını da Ruşen Eşref, teyzesine diktirdi. (Ünaydın, *age.,* s.115.)

53 Daver'e göre İstanbul Futbol Ligi İngiliz Ceyms Lafontendi tarafından 1904 tarihinde kuruldu. Ligde Kadıköy, Elpis, Moda, İmojen yer aldı. (Abidin Daver, "Bizde Futbol Nasıl Başladı", *Türkspor,* 26 Kanunievvel 1929.) Galatasaray ilk defa çıktığı ve Kadıköy Kulübünün şampiyon olduğu 1905-1906 arası oynanan ligde üçüncü oldu. 1906-1907 arasında yine beş takımın katıldığı ve Moda Kulübünün şampiyon olduğu ligde yine üçüncü oldu. (Oral, *age.,* s.50.)

54 Ünaydın, *age.,* s.54.

semtinin kendisi de İngiliz nüfuzu altındaydı. Galatasaray, ligin ilk maçında 1906'da İmogen takımı ile Kuşdili çayırında karşılaştı. Berabere biten maçta en önemli odak nokta, Yörüklüğün (Türklüğün) bu başarıyla başat bir şekilde öne çıkmasıydı. Yabancı nüfuzuna yönelik bir duruşun simgesiydi. Futbol dili açısından ise Türk takımlarının da futbolun içinde var olacağı mesajıydı. O, Galatasaray'ı, Türk futbolunun Kuvay-ı Milliyesi olarak tanımladı: " Tatayla gerillacılığından sıyrılıp İstanbul liginin fenli ve garplı kadrosuna cephe tutarak geleceğe yol açtı"[55] İstanbul Liglerinde yer alan ilk Türk takımı Galatasaray oldu[56]. Buradan hareketle 1905-1908 tarihleri arası dönemi, Galatasaray açısından klasik bir dönemden ziyade destansı milli misyonun temsilciliğini yüklendiği bir dönem olarak telakki etti.

Ruşen Eşref, II. Meşrutiyet'in Galatasaray ve Türk futbolu açısından bir dönüm noktasını olduğunu ortaya koydu. Ona göre bu dönemde Galatasaray ilk şampiyonluğuna kavuşmasının yanında kulübe/futbolculara yönelik baskılar da ortadan kalktı. Çayırlarda engellemeler olmadan antrenmanların/maçların yapılmasının yanında istibdat döneminde İngiliz nüfuzunun etkin/gayri Türk unsurlarının yoğunlukta olduğu Moda ve Kadıköy Kulüpleri eski gücünden uzaklaşmaya başladı[57]. Bu yeni dönemde Papazınbağı'nda maç oynanan yerin etrafı korunaklarla kapatılarak maçlar paralı hale getirildi. Seyircilerin gölgede oturup maç izlemesiyle futbolda konfor dönemi başladı. Bu değişim rüzgârı sonucunda ayrı tribünde olsa da kadınlar maç izlediler. 1911'de Macar Kolojvar takımını İstanbul'a davet eden ve yeni bir gelenek başlatan takım Galatasaray Kulübü oldu. 'Yaşa Yaşa Yaşa' sloganı ilk defa bu maçta kullanıldı[58]. O, Galatasaray'ın birçok alanda/uygulamada ilklerin takımı olduğunu savundu. Yeni dönem ile birlikte özellikle Galatasaraylı futbolcu Hüseyin ve Hasan'ın kendine özgü ve kişisel becerileri öne çıkaran (artistik hareketler) Türk futboluna bireyselliği ön plan çıkaran yeni bir ekolü de kazandırdı. II. Meşrutiyet dönemi Galatasaray'ın yabancı transferlerini ise "milli kuvvetlere Batılı unsurların katılması" olarak yorumladı[59]. Yabancı oyuncuların Galatasaray'a transferini milli gövdeye farklı unsurların eklemlenmesi olarak değerlendirdi.

55 Ünaydın, *age.,* s.60.

56 Oral, *age.,* s.50. Ali Sami Yen ise Galatasaray'ın oynadığı ilk maçın 1904 tarihinde olduğunu söyler. (Oraloğlu, *age.,* s.120.)

57 Ünaydın, *age.,* s.112.

58 Ünaydın, *age.,* s.122-157.

59 Orest Ermitec, Rees, Mısırlı Muhsin Yeğen, Galatasaray'a gelen yabancı oyunculardı. (Ünaydın, *age.,* s.159.)

Sonuç

Ruşen Eşref, Galatasaray'ın geçirdiği tarihsel evreyi, tanıklık ettiği olayları aktararak aydınlatılmasında önemli rol oynar. Galatasaray misyonunun gelişimini sultani ile birlikte ele alır. Bu misyonun şekillenmesini, sultanide okuyan bazı öğrencilerin bireysel çabalarına yorar. Eğitim ile sporun iç içe geçtiği süreçleri dönemlendirmesi, onu Galatasaray ile ilgili çalışma yapanlardan farklı bir yere taşır. Sultani ile sporun gelişimini dönemsel evrelere ayırırken Galatasaray'ın çalışma/maç/antrenman yaptığı alanları da Anadolu-Rumeli Yakası Çağı diye ikiye ayırması spora yaklaşımındaki farklılığını yansıtır. Son evrede kurulan Galatasaray Futbol Kulübü'nün kuruluşunu milat olarak yorumlar. Galatasaray'ın gelişiminin tarihsel evrelerini siyasetin/rejimin aldığı tavırla ilintilidir. II. Abdülhamid dönemi kendine özgü siyasi tavrın Galatasaray'ın gelişimini olumsuz yönde etkilediğine yer verirken İttihat ve Terakki dönemini ise iç dinamiklerde değişen yeni siyaset tavrından Galatasaray açısından olumlu bir dönüm noktası olarak okur. İttihat ve Terakki'nin yaklaşımlarına paralel şekilde İsveç usulüyle sporda bireycilikten toplumculuğa evrilen bir intikal devri yaşandığını kabul eder. II. Meşrutiyeti ürettiği milli havayla farklı spor dallarında profesyonelleşmenin yanında Galatasaray'ın millileşmesinde/yabancı etkilerden sıyrılmasında önemli bir evre olarak görür. Galatasaray'a gelen yabancı oyuncularla ilgili bilgileri aktarırken Türkçe konuşmaları, Türkiye'yi sevmeleri üzerine odaklanır. Futbol tekniklerinden daha çok millî çizgiye yakın olup-olmamaları üzerinde durur. Ona göre II. Meşrutiyet ile birlikte futbolun görünürlüğü değiştiği gibi, milli çizgiye evrilmesi de hızlanmıştı. İmogen takımı ile oynanan maçı bile sportif faaliyetlerden ziyade Türklük penceresinden okuyarak Türklüğün bir başarısı olarak yorumlar. Galatasaray'ın yabancı yabancı transferlerini, yabancı unsurların milli unsurlara katılması olarak görür. Sporun durumu ile ilgili analizlerinde Türklük telakkisi/hassasiyeti başat bir rol oynar. Kuva-yı Milliye tabirini kullanarak Galatasaray'ı yabancı etkilere karşı milli misyonun taşıyıcı olarak tanımlaması, sportif başarılardan çok zihninde tasavvur ettiği ideolojik beklentilerle izah edilebilir. Spordan ziyade Galatasaray'ı siyasetin/rejimin ürettiği millilikle örtüşüp örtüşmediğiyle ilgilenir. İlk Türk kulübü olarak Galatasaray görürken Beşiktaş'ı yok sayar.

Galatasaray'ın Fenerbahçe'yi doğurduğu iddiaları hiçbir kaynakta/hatıralarda geçmeyen farklı bir yorum olarak karşımıza çıkar. Bu tespitini, Cumhuriyet Halk Partisi'nden Demokrat Parti'nin ortaya çıkmasına benzetmesi, siyasi literatürle/terminojiyle sporun iç içe geçtiğine önemli bir örnektir. İki

takım arasında yaptığı karşılaştırmalarda ilginç detaylar vardır. Galatasaray'ı eğitimin/sultaninin ürettiği, ortaya çıkarttığı takımdan/kulüpten ziyade bir kültür ocağı olarak değerlendirirken Fenerbahçe'yi bu misyonu taşımayan bir semt, birtakım olarak tanımlaması, öznel yaklaşımını içerir. Fenerbahçe'nin istibdat döneminden çok fazla etkilenmemesini ve hürriyet ortamından beslenmesini, İttihat ve Terakki'nin Fenerbahçe'yi tercih etme sebebi sayar. Galatasaray ekolüne farklı/zengin bir anlam yüklemeye çalışır. İttihat ve Terakki'nin Fenerbahçe'yi desteklediği iddialarına karşın izciliğin gelişimi ve Galatasaray futbol takımında kalecilik yapan Ahmet Robenson'un İttihatçı olması ilginç bir ayrıntı olarak karşımıza çıkar. Fenerbahçe'nin ortaya çıkışını Sünnilikten kopan Şiiliğe benzetmesi, spor terminolojisinin dışına çıkan farklı bir örnektir. Eserin en orijinal yanı, futbolcuların özelliklerinden bahsederken Millî Mücadele ve Cumhuriyet döneminde farklı alanlarda aldıkları rollerden bahsetmesi olur.

Kaynaklar

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.2 /109. 60.1.

BCA.30.10/74.490.11.

BCA, *30.18.1.2 /43.15. 6.*

BCA, 30.18.1.2 /48.70.13.

BCA, *30.18.1.2 /105.20.6;*

Dışişleri Diplomatik Arşiv, 534/37338.149774.8.

TBMM Arşivi Ruşen Eşref Tercüme-i Hal Dosyası, No. 442.

United Kingdom (İngiliz) National Arşive Foreign Office (FO), 424.282.

Gazeteler

Cumhuriyet, 15 Mart 1956.

Cumhuriyet, 30 Temmuz 1943.

Ulus, 11 Ekim 1945.

Ulus, 4 Nisan 1944.

Vakit,11 Ekim 1945.

Araştırma Eserler

Birinci, Necat, *Ruşen Eşref Ünaydın,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

Daver, Abidin, "Bizde Futbol Nasıl Başladı", *Türkspor,* 26 Kanunievvel 1929.

Daver, Abidin, "Bizde Futbol Nasıl Başladı", *Türkspor,* 7 Teşrinisani 1929.

Erkin, Feridun Cemal, Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar, I, TTK, Ankara 1987.

Ertuğrul, Cem, *Galatasaray Tarihi,* İstanbul 2013.

İğdemir, Uluğ, "Ruşen Eşref Ünaydın, 1892-1959", *Belleten,* C 23, S. 92, (20.10.1959), Ankara, s. 627-636.

İsfendiyaroğlu, Fethi, *Galatasaray Spor Tarihi,* İstanbul 1955.

Oral, M. Ali, *Türkiye Futbol Tarihi 1890-1912, I*, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul 1954.

Oraloğlu, Ali, *Galatasaray Arşivi,* Haz: İzzettin Çalışlar, Galatasaray Eğitim Vakfı Yayınları, İstanbul 2012.

Ruşen Eşref Ünaydın Arşivi, Topkapı Müzesi Yayınları, İstanbul 1958.

Sağlam, Nuri, "Ruşen Eşref Ünaydın (1892-1959)", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 42, s.336-337.

Sağlam, Nuri, *Ruşen Eşref Ünaydın Hayatı ve Eserleri,* Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999.

Sağlam, Nuri, *Ruşen Eşref Ünaydın,* Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004.

Şabanoğlu, Melih, *Kuruluş: Mekteb-i Sultani'den Galatasaray Spor Kulubü'ne Türkiye'de Futbolun Erken Çağı (1904-1907),* Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Topuzlu, Cemil, *İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım,* haz. Cemalettin Topuzlu, Topuzlu Yayınları, İstanbul 2002.

Türk Dili Tetkik Cemiyeti Bülteni, Türk Dil Kurumu, Ankara 1933.

Ünaydın, Ruşen Eşref, *Atatürkü Özleyiş ve Hatıralar,* Ankara 1957.

Ünaydın, Ruşen Eşref, *Galatasaray ve Futbol Hatıralar,* Yenilik Basımevi, İstanbul 1957.